

مراتع و ضرورت گسترش و بهره‌برداری بهینه از آن در نواحی خشک و نیمه خشک

” نمونه : دشت شاهرخت، چشمه بید از توابع قائن ”

عیسی ابراهیم زاده عضو هیات علمی گروه جغرافیا، دانشگاه سیستان و بلوچستان

● مقدمه

از آنجائیکه مراتع یکی از اصولی‌ترین منابع و امکانات زیربنائی جهت دامداری و دامپروری است و در واقع حیات دامها وابسته به مراتع و چراگاهها می‌باشد، ضرورت توجه و رسیدگی به مراتع از مهمترین مسائلی است که در دامداری باید بدان توجه نمود. متأسفانه در طی سالیان متمادی بدون توجه به اهمیت این نعمت الهی، بطور بی‌رویه از مراتع کشور بهره‌برداری شده و با چرای بی‌رویه و مفرط، بوته کنی، قطع درختچه‌ها، افزایش تعداد دامها و غیره ظرفیت آنرا به کمترین میزان کاهش داده و این روند با کمال تأسف همچنان ادامه دارد، در صورتیکه با برنامه‌ریزی دقیق، چگونگی بهره‌برداری از مراتع تحت کنترل قرار نگیرد در یکی دو دهه آینده ما شاهد از بین رفتن کامل مراتع و چراگاهها خواهیم بود؛ که این امر اثرات اقتصادی، اجتماعی حادی را در پی خواهد داشت و حتی از نظر طبیعی نیز خسارات جبران ناپذیری را بر مملکت عارض خواهد نمود. چرا که در صورت از بین رفتن مراتع و پوشش گیاهی بر اثر فرسایش شدید ناشی از

باد و باران و غیره بزودی کویرزائی به اوج خود رسیده و سراسر کشور به ویرانی و تباهی خواهد گرائید، از طرف دیگر آبراهه‌ها و رودخانه‌ها پر از گل و لای شده و با جمع شدن این رسوبات در پشت سدها از ظرفیت تولید برق و ذخیره آب جهت شرب و آبیاری و کشاورزی به شدت کاسته خواهد شد و امکان پرورش دام که اینک بخش اعظم پروتئین کشور را هم تولید می‌نماید، وجود نخواهد داشت، همچنین حدود ۱/۲ میلیون عشایر مملکت نیز بیکار خواهند شد و دهها پیامد دیگر که مجال بحث آن نمی‌باشد.

در منطقه مورد مطالعه نیز مراتع از اهمیت بسزائی برخوردارند، که چگونگی مراتع و بهره‌برداری از آن و چگونگی استقرار عشایر در منطقه را توجیه خواهد نمود.

وضعیت مراتع زیر کوه قائن

با توجه به ویژگی اکولوژیک و توپوگرافیک منطقه مورد مطالعه و همچنین موقعیت مساعد آن برای امر دامپروری ما شاهد گسترش زندگی عشایری

و کوچ نشینی در ناحیه هستیم. از مجموع جمعیت ۶۰ میلیونی کشورمان حدود ۲/۳ درصد کل آن را جمعیت عشایری تشکیل می‌دهد. ارکان زندگی کوچ نشینی بر سه پایه، ” انسان ”، ” دام ”، ” مرتع ”، استوار می‌باشد و وجه مشخصه ایلات و عشایر هم دامداری است. مجموع احشام عشایر کوچنده کشور، بالغ بر ۲۳ میلیون راس دام می‌باشد. از مجموع ۱۶۴/۸ میلیون هکتار اراضی سرزمین ایران حدود ۹۰ میلیون هکتار آنرا مراتع تشکیل می‌دهند، لذا ضرورت مطالعه و چگونگی بهره‌برداری و حفاظت و گسترش آن از اهم موضوعاتی خواهد بود که در مطالعات محققین و خصوصاً جغرافیدانانی که در خصوص زندگی عشایری و طرح‌های توسعه مراتع و جنگلها و آبخیزداری کار می‌کنند مد نظر می‌باشد. با توجه به اینکه هم اینک امکان برداشت از مراتع کشور حدود ۷ میلیون تن جو، یا حدود ۱۱ تا ۱۴ میلیون تن علوفه خشک می‌باشد، درواقع درآمدی در حدود ۲۱۰ میلیارد تومان دارد که این صرفاً مقداری است که دامها تعریف می‌کنند، در حالیکه مراتع صدها منفعت دیگر هم دارند.^(۱)

وسعت حوضه دشت شاهرخت - چشمه بید - حدود ۴/۴۰۰ کیلومتر مربع می‌باشد. از این مقدار حدود ۳/۱۵۰ کیلومتر مربع آنرا دشت تشکیل می‌دهد، که قسمت اعظم این دشت تحت پوشش مراتع واقع شده‌اند. (۲)

این حوضه درین طول جغرافیائی ۵۹/۵۰ تا ۱/۰ عرض ۳۲/۵۵ تا ۳۳/۴۵ قرار گرفته و از اطراف به وسیله کوه‌های نه چندان مرتفع محدود گردیده که از شمال به کوه شاهرخت و بمرود و از شرق به کوه سرخ و کاربزرک در افغانستان و از غرب به ارتفاعات گریک و آهنگران و سه پستان و از جنوب به کوه هراز سنگان با مرتفعترین نقطه در قله سه - پستان ۲۸۳۰ متر و پایین ترین نقطه در مجاورت دق پترگان با ۶۰۰ متر ارتفاع از سطح دریا قرار گرفته است. آب و هوای گرم و بیابانی با متوسط دمای ۱۵ و بارندگی حداکثر ۴۰۰ میلیمتر در ارتفاعات و ۱۵۰ میلیمتر در دشت بطور سالانه می‌باشد. (۳) با توجه به مسائل فوق امکان گسترش مراتع درجه ۱ و ۲ نیست، و بیشتر مراتع و پوشش گیاهی ناحیه از نوع درجه ۳ و ۴ بوده که چرای بی‌رویه و مفرط نیز عامل تخریب این مراتع گردیده است. درجه بندی مراتع با توجه به درصد پوشش گیاهی آنها مشخص می‌شود. برای این کار محل‌هایی که درصد پوشش گیاهی مرتعی بین ۲۵-۰ درصد باشد، آنرا جزو مراتع فقیر یا مراتع درجه ۴ و بین ۲۶-۴۰ درصد پوشش جزو مراتع متوسط یا درجه ۳ و بین ۵۱-۷۵ درصد پوشش جزو مراتع خوب یا مراتع درجه ۲ و بالاخره مراتع با پوشش ۷۶-۱۰۰ درصد را جزو مراتع خیلی خوب یا مراتع درجه ۱ به حساب می‌آورند. (۴)

با توجه به موقعیت جغرافیائی منطقه و شرایط آب و هوائی و بهره‌برداری بی‌رویه از مراتع منطقه، وجود مراتع درجه ۱ و ۲ بسیار محدود می‌باشد و بیشتر از نوع درجه ۳ و ۴ است. مراتع درجه ۱ اولاً باید درصد پوشش آن همانطوریکه گذشت بین ۷۶ تا ۱۰۰ درصد بوده باشد و از رشد و نمو کافی برخوردار باشند و ثانیاً علوفه خشک سالیانه یک هکتار آن بطور متوسط بیش از ۵۰۰ کیلوگرم باشد. میزان بارندگی سالیانه در این مناطق باید بیش از ۵۰۰ میلیمتر باشد. که در منطقه مورد مطالعه هیچکدام از

این شرایط را نداریم و لذا انتظار وجود و گسترش مراتع درجه ۱ در این ناحیه زیاد منطقی بنظر نمی‌رسد. در سراسر کشور نیز مساحت این نوع مراتع نسبت به سایر مراتع ناچیز می‌باشد که بیشتر در نواحی شمال غرب ایران یعنی آذربایجان و کردستان به چشم می‌خورد. مراتع درجه ۲ نیز در این ناحیه کمتر به نظر می‌رسند، چراکه مراتع درجه ۲ به مراتعی اطلاق می‌شود که درصد پوشش آن بین ۵۱-۷۵ درصد باشد و میزان علوفه آن در هکتار در سال حدود ۴۵۰ کیلوگرم علوفه خشک خواهد بود و همچنین میزان بارندگی در چنین مناطقی بیش از ۴۰۰ میلیمتر می‌باشد. در منطقه مورد مطالعه تقریباً هیچکدام از پارامترهای مذکور به چشم نمی‌خورند و در نتیجه امکان رشد و نمو و گسترش مراتع درجه ۲ نیز به سختی ممکن خواهد بود، گرچه بصورت پراکنده در گوشه و کنار در اشل محدودی ممکن است از این نوع مراتع در منطقه دیده شود، لیکن وسعت آن بسیار محدود می‌باشد. مراتعی از این نوع را بیشتر در نواحی غربی و شمالی و شمال غرب در سلسله جبال زاگرس و البرز و قسمتهای آذربایجان در اطراف سهند و سیلان و یا در سمیرم و سرحد چهار دانگه فارسی و بخشهایی از شمال خراسان باید جستجو نمود.

گسترش مراتع درجه ۳ و ۴ در منطقه شاهرخت - چشمه بید بیشتر دیده می‌شود، چراکه همانطوریکه گذشت، مراتع درجه ۳ به مراتعی اطلاق می‌گردد که درصد پوشش آن بین ۲۶-۵۰ درصد باشد و میزان تولید علوفه خشک آن در هکتار در سال نسبتاً کم و در حدود ۳۵۰ کیلوگرم می‌باشد. جامعه گیاهان مراتع درجه ۳ را انواع تیره‌های مختلف و گیاهان یکساله یا چند ساله تشکیل می‌دهد، و میزان بارندگی در این مراتع که شامل مراتع بیلابلی و تشکیلاتی می‌باشد در

حدود ۳۰۰ میلیمتر می‌باشد، است که با توجه به این روابط، می‌بینیم که امکان رشد و نمو و توسعه و گسترش مراتع درجه ۳ به لحاظ طبیعی در این منطقه با توجه به شرایط اکولوژیکی و آب و هوائی حاکم بر آن نسبت به مراتع درجه ۱ و ۲ بهتر و بیشتر می‌باشد. و مراتع درجه ۴ نیز با توجه به اینکه به لحاظ تئوری دارای درصد پوشش ۰-۲۵ درصد با میزان بارندگی ۲۵۰ میلیمتر و میزان علوفه در هکتار بطور سالیانه ۲۵۰ کیلوگرم علوفه خشک در هکتار می‌باشند. (۵)

در اکثر مناطق خشک کشور و بخصوص منطقه مورد مطالعه تطابق داشته و گسترش زیادی دارند. در اینگونه مراتع بدلیل چرای بی‌رویه و مفرط و بعضاً چرای زود رس آثار فرسایش کاملاً مشهود می‌باشد. و نظر به اینکه منطقه شاهرخت - چشمه بید از نظر تقسیمات اقلیمی از دشتهایی است که در منطقه خشک و نیمه بیابانی واقع شده، و از دیر زمان مورد بهره‌برداری در جهت دامداری سنتی بوده، و دامداران بومی و محلی با بهره‌برداری از این مراتع امرار معاش می‌نموده‌اند. روشهای دامداری سنتی در منطقه از طریق استفاده چهار فصل از مرتع بوده است. و اخیراً بعضاً با چرای بی‌مورد و بهره‌برداری شدیدی که از طریق دامهای افاغنه مهاجر صورت گرفته تخریب آن تشدید گردیده است. در عین حال بوته کنی، چرای مفرط، اثرات پایکوبی دامها - قطع درختچه‌ها و غیره مزید بر علت شده و بر شدت تخریب و کویبری شدن منطقه افزوده است. اینک با توجه به مطالب فوق در منطقه مراتع درجه ۴ از گسترش و توسعه بیشتری برخوردار گردیده و بسیاری از مراتع درجه ۲ و ۳ نیز به مراتع درجه ۴ تبدیل گردیده است. لذا اخیراً توان تعلیف دامها خصوصاً برای فصل

ظرفیت علوفه دهی مراتع در زیرکوه قائن بطور متوسط چیزی در حدود ۲۰۰ تا حداکثر ۲۵۰ کیلو واحد علوفه‌ائی در هکتار می‌باشد. با توجه به اینکه در منطقه قائنات بطور کلی هنوز ممیزی اراضی بایر و مراتع صورت نگرفته لذا از نظر مالکیت کلیه مراتع فعلاً جزو انفال بوده و در اختیار دولت جمهوری اسلامی ایران می‌باشد، لیکن هیچگونه مانعی نیز جهت چرای دامداران از مراتع و تعلیف دامهایشان می‌پردازند.

در کل حوضه قائنات، صرفاً حدود ۸۰۰ هزار هکتار از مراتع، براساس ماده ۵۶ ممیزی و تفکیک اراضی در سه پلاک صورت گرفته است که پلاک ۱ آن در تیغ آب، پلاک ۲ در رگوداب، بادامک و کرج و پلاک ۳ آن در محمدآباد پسکوه، کویتران، بنانو و قومنجان بوده است. از این مجموع چیزی در حدود دویست ۲۰۰ هزار هکتار به دامداران ذیحق در چاه پایاب، چاه شط، کریزان، بندنو، تیغ آب پسکوه اسفدن و غیره سعی شده که واگذار شود. البته اگر طرح مرتعداری به مرحله اجراء در آید که براساس آن ۳۰ الی ۴۰ سال مراتع را به دامداران بصورت اجاره‌ای واگذار نمایند، که در صورت موفقیت، طرح در کل ایران اجراء خواهد گردید. البته این طرح به نقشه برداری و پیگیری برنامه ریزیهای مقدماتی و اجرائی نیازمند است که در آینده باید دید چه نتایج و عملکردی به بار خواهد آورد. گویا در منطقه مورد

پراکنش ذرات معلق خاک در هوا و عدم نفوذپذیری خاک و غیره گردیده است.

■ وضعیت مالکیت مراتع در منطقه

با توجه به اینکه وسعت کل حوضه دشت شاهرخت - چشمه بید بنا به گزارش جهاد سازندگی حدود ۴۴۰۰ کیلومتر مربع (۴۴۰۰۰۰ هکتار) می‌باشد که این میزان ۳۱۵۰ کیلومتر مربع (۳۱۵۰۰۰ هکتار) آنرا دشت تشکیل می‌دهد. که این میزان قاعدتاً تحت پوشش مراتع قرار گرفته است. لذا وسعت مراتع این حوضه همین مقدار ۳۱۵ هزار هکتار می‌باشد. و این درحالی است که جمع کل مراتع مشجر و دارای پوشش گیاهی منطقه قائنات ۱۶۶۰ هزار هکتار برآورد شده است. پوشش گیاهی منطقه اکثراً از نوع یکساله و خوش خوراک بوده که فعلاً به نسبت زیادی گونه های خوش خوراک آن از بین رفته و گیاهان غیر خوش خوراک و مهاجم جای آنها را گرفته است. در منطقه زیرکوه و در بخشی هم از مهدی آباد چیزی در حدود ۱۶۰ هزار هکتار شن زار وجود دارد که تقریباً عاری از پوشش گیاهی مناسب می‌باشد، که مساحت دق بزرگان به تنهایی حدود $\frac{15 \times 30}{km^2}$ است.

زمستان محدود گردید و در نتیجه دامداران مجبور به تهیه علوفه دستی جهت نگهداری از دامها حداقل برای بخشی از سال می‌گردند. می‌توان گفت در طی ۱۰ سال گذشته با توجه به آمدن دامهای افغانه و همچنین گسترش بهره‌برداری محلی از مراتع منطقه، بیش از ۷۵ درصد سطح منطقه کیفیت علوفه‌ای خویش را از دست داده و گیاهان مهاجم (invader) جایگزین علفهای خوش خوراک در منطقه گردیده‌اند، در بقیه سطح منطقه هم از نظر کمی و هم از نظر کیفی پوشش گیاهی کاهش چشمگیری داشته و به علت چرای بیش از حد، این مناطق رو به کویری شدن (Annual grass) در مراتع با هجوم دامها فرصت رشد و نمو و بذردهی نداشته و در اولین روزهای بهره‌برداری از بین می‌روند. این در حالی است که در منطقه مورد نظر (بخصوص در قسمتهای آهنگران، دارج علیا و سفلی، کورت آباد، محمدآباد بجنورد، چشمه بید، حاجی آباد مقداد، بارنجنگان، شاهرخت، بمرود، بقرائی و غیره) هم اکنون قسمت اعظم هزینه زندگی مردم این نواحی از محل درآمد دامداری تامین می‌گردد و دامهای منطقه نیز بطور عمده متکی به مراتع این منطقه می‌باشند. (۶) بنابراین ضرورت توجه و رسیدگی به مراتع وسط و گسترش و توسعه آن به لحاظ کیفی را خاطر نشان می‌سازد.

البته قابل ذکر است که علاوه بر خشکی و نیمه بیابانی بودن منطقه، اثرات طبیعی و عوامل مختلف آن از قبیل خشکسالیهای پی در پی - شدت تبخیر زیاد وجود نزورات نسبتاً کم - خاکهای فقیر و نارس - شدت باد در منطقه و چند عوامل دیگر تنوع گیاهی منطقه را محدود نموده و عوامل انسانی هم از قبیل چرای مفرط، جمع آوری و بوته کنی برای مصرف سوخت و تامین انرژی حرارتی و طبخ غذا و غیره باعث شده که پوشش گیاهی منطقه به سرعت سیر قهقرائی داشته باشد و در عوض گیاهان مهاجم (Invader) در منطقه استقرار یابند. و گونه های خوش خوراک روز به روز کاهش پیدا نموده و در قسمت زیادی از منطقه شنهای روان ظاهر گردیده و موجبات از بین رفتن خطوط مواصلاتی و راهها، پرکردن قنوات، مدفون شدن روستاها و مناطق مسکونی در زیر بوته های شن، آلودگی هوا به لحاظ

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

می برند.

یک گروه ۲۱ خانواری از بهلولی ها در چاه رود مراتع ییلاقی و در کرت آباد مراتع قشلاقی دارند. از همین بهلولی ها یک گروه ۳۵ خانواری و یک گروه ۲۳ خانواری به ترتیب از مراتع ییلاقی چاه کرکره و چاه گل محمد بهره برداری می نمایند و مراتع قشلاقی آنها به ترتیب در دلوج سفلی و همت آباد قرار دارد.

مراتع ییلاقی حوض سرخ مورد چرای دامهای یک گروه ۵۰ خانواری از طایفه دلاکه قرار می گیرد که مراتع قشلاقی اینها در آهنگران می باشد. مراتع ییلاقی حوض کلندر مورد بهره برداری یک گروه از طایفه نهتانی که ۳۳ خانوار می باشند قرار می گیرد که مراتع قشلاقی اینها در حسین آباد خانم می باشد.

در مراتع ییلاقی زیر دیگ و بلندر حوض یک گروه ۷۰ خانواری از دلاکه ها تابستان را به سر می برند که همین ها قشلاقشان را با بهره برداری از مراتع تاجکوه می گذارند. و یک گروه ۲۰ خانواری دیگر از همین دلاکه ها از مراتع ییلاقی قلندر سر ریگ و مراتع قشلاقی بقرای بهره برداری می نمایند.

از طایفه نهتانی یک گروه ۵۵ خانواری ییلاق را در سر ریگ بلند و قشلاق در حسن آباد دلاکان به استفاده از مراتع آنجا اقدام می نمایند.

و باز از دلاکه ها یک گروه ۴۰ خانواری و یک گروه ۷ خانواری به ترتیب از مراتع ییلاقی چاه سر گذار و سپکوه بمورد و همچنین از مراتع قشلاقی رحیم آباد و آب مهان استفاده می نمایند.

یک گروه مشترک بهلولی و دلاکه ۶۵ خانواری از مراتع ییلاقی پنج چاهی و چاه تلخ و مراتع قشلاقی بمورد استفاده می کنند.

یک گروه مستقل از دلاکه ها که ۲۰ خانوار می باشند ییلاق در سردق و قشلاق در آبی از مراتع منطقه بهره برداری می نمایند.

از طایفه بارفروش در گروه ۳۵ و ۴۰ خانواری به ترتیب از مراتع ییلاقی کوشنگ و حومه و ریگ کوه سرخ، دق بنه فرون و گوشکوه و مراتع قشلاقی چاه پایاب و چاه شط بهره برداری می نمایند.

همچنین دو گروه از طایفه بهلولی نیز به ترتیب ییلاق را در چاه سیل و حومه و کلینی کوه و گرماب و قشلاق را در تیکاب و گرماب به چرای دامهایشان

● پیشنهاد می شود که در این منطقه نیز هم چنانکه در اکثر کشورها و مناطق دیگر کوچ نشینی را رها نموده و به رمه گردانی اشتغال می ورزند، ضمن اسکان خانواده ها، چوپان به همراه گله به ییلاق و قشلاق رفته و دامداری متحرک (نوعی ترانس هومانس) را دنبال نمایند.

● پیشنهاد می گردد که شترداری را به صورت دامداری متحرک در منطقه توسعه دهند و با ایجاد تسهیلات دولتی و بانکی، دامداران را تشویق به خرید و پرورش شتر از انواع سازگار و مقاوم آن در منطقه بنمایند.

بهره برداری از مراتع این ناحیه می پردازند. در چاه لو و چابنزار و چاه دکنر از مراتع ییلاقی آن گروه دیگری از طایفه بهلولی که حدود ۷۵ خانوار می باشند بهره برداری می نمایند که همین گروه از مراتع قشلاقی چاه زده استفاده می نمایند.

در چاه تک و چاه گلیم و حومه چاه عمیق یک گروه از طایفه و همرد با جمعیتی در حدود ۸۲ خانوار از مراتع ییلاقی آن بهره برداری نموده و مراتع قشلاقی اینها نیز در چاه عمیق می باشد.

در حومه ملکی، چاه نیمه عمیق، جهاد دهن و دو رود گروهانی از طوایف نهتانی و دهمرده با حدود ۷۰ خانوار از مراتع ییلاقی آن در جهت چرای دامهایشان استفاده نموده و مراتع قشلاقی آنها در ملکی می باشد.

در چاه ذغال و چشمه قوچی یک گروه ۲۰ خانواری از طایفه بهلولی که چرای مراتع ییلاقی آن اشتغال داشته که مراتع قشلاقی آنها در چاه اله داد قرار دارد.

در چاه ذغال و چشم گنده و حومه آن مراتع ییلاقی آنها مورد بهره برداری یک گروه دیگر ۷۰ خانواری از طایفه نهتانی قرار می گیرد که اینها نیز مراتع قشلاقی شان در چاه اله داد می باشد.

از طایفه براهوئی یک گروه ۲۰ خانواری از مراتع ییلاقی چشم بید و ریگ یگانه استفاده می نمایند و قشلاق را نیز در مراتع چشم بید بسر

مطالعه و در بخشهایی از حاجی آباد و مهدی آباد و غیره نقشه برداری مراتع شروع شده است، لیکن هنوز در منطقه هیچگونه پروانه چرائی صادر نشده و در واقع مراتع و زمینها کلاً از نظر مالکیت در اختیار دولت می باشد. که اخیراً از طریق نهادهای ذریع و از جمله منابع طبیعی و در بخشهایی با همکاری سازمان ملل در پروژه آهنگران یکسری بدرپاشی، قرق، نهال کاری گونه هائی مثل تاغ، درمنه، آترپلکس و غیره صورت گرفته که امید است مراتع بهبود یابند. (البته در منطقه زیرکوه نسبت به جاهای دیگر گونه های خوش خوراک و یکساله بهتر و بیشتر می باشد.)^(۷)

■ قلمرو مراتع ییلاقی و قشلاقی منطقه^(۸)

در منطقه مورد مطالعه با توجه به اینکه عشایر از طوایف و قبایل مختلفی هستند، هر گروه یا طایفه به صورت عرفی در بخشی از منطقه به چرای دامهایشان در مراتع موجود می پردازند و لذا محدوده مراتع ییلاقی و قشلاقی آنان تقریباً مشخص می باشد که بطور فشرده به چگونگی استقرار عشایر در قسمتهای مختلف این دشت اشاره و در پایان بصورت یک جدول ارائه می نمایم.

در حومه بارنجگان و کهنه گله تعدادی از بهلولی ها که حدود ۸۵ خانوار می باشند هم ییلاق و هم قشلاق را با تحرک محدود در همین حوضه به

می گذرانند. دو گروه دیگرشان نیز با جمعیت خانواری ۴۵ و ۱۰۰ به ترتیب در مراتع بیلاقی حاشیه کال شور و چاه طاق ذیفند، چاه پایاب و مراتع قشلاقی خرم آباد زندگی می کنند.

در گروه از طایفه بارفروش تابستان را در مراتع کند حصار و زمستان را در مراتع قشلاقی گرد تیغ و دو چاهی به ترتیب با ۲۰ و ۲۵ خانوار به بهره برداری و چرای دامهایشان می پردازند. چگونگی پراکندگی مراتع بیلاقی و قشلاقی و یا در واقع مراتع موجود در مناطق کوهستانی و دشت به خوبی در نقشه شماره ۱ نشان داده شده است.

نتیجه گیری از بحث مراتع و چگونگی بهره برداری از آن در منطقه

آنچه که در خصوص مراتع منطقه زیر کوه قائن

بیان گردید در مجموع به این نتیجه می رسیم که نحوه بهره برداری از آن با برنامه و اصولی نبوده و چرای بی رویه و مفرط و استفاده چهار فصل از آن به اضافه اثرات پایکوبی و بونه کنی و قطع درختچه ها همه و همه دست به دست هم داده و باعث تخریب و بعضاً کویری شدن منطقه گردیده و نهایتاً باعث کم شدن گونه های خوش خوراک در منطقه و جایگزین شدن گونه های مهاجم و غیر خوش خوراک در آن شده است. حال با توجه به اینکه حدود ۱۲۵۰ خانوار عشایری با بعد خانوار ۵ نفر و در واقع ۶۲۵۰ نفر جمعیت و با حدود متوسط ۱۰۰ دام برای هر خانوار (حدود ۱۲۵ هزار رأس دام کوچک و بزرگ) به بهره برداری گسترده از مراتع منطقه اشتغال دارند، و با

توجه به بازده بسیار پائین مراتع منطقه که اغلب از نوع درجه ۳ و ۴ بوده و مقدار علوفه تولیدی آن در سال بطور متوسط ۸۰ کیلوگرم در هکتار می باشد که در نتیجه با توجه به اینکه سطح مراتع این دشت حدود ۳۱۵۰ کیلومتر مربع و یا ۳۱۵ هزار هکتار برآورده شده است، کل تولید سالیانه آن معادل ۲۵۲۰۰ هزار کیلوگرم علوفه خشک خواهد بود. اگر هر کیلو علوفه خشک را معادل ۰/۷ واحد علوفه ای در نظر بگیریم، مقدار ۱۷۶۴۰ هزار واحد علوفه ای تولید سالیانه در این مراتع خواهد بود. و از آن جائیکه با توجه به اینکه هر رأس دام بطور متوسط ۳۰۰ کیلو جو و یا ۳۰۰ واحد علوفه ای در سال نیاز خواهد داشت، کل نیاز دامهای منطقه حدود ۳۷۵۰۰ هزار واحد علوفه ای خواهد بود. در نتیجه می بینیم که : حدود ۱۹۸۶۰ هزار واحد علوفه ای و یا بیش از ۱۱۲ درصد کل توان تولید مراتع منطقه علوفه نیاز است. در واقع تعداد دامهای موجود در منطقه بیش از دو برابر ظرفیت مراتع آن می باشد، که برای جبران این کمبود باید راه حل اصولی و منطقی پیدا نمود. چرا که در غیر این صورت با بهره برداری بی جا و مفرط از مراتع نیمه تخریب شده منطقه، در آینده ای نه چندان دور آنرا بطور کامل تخریب نموده و باعث از بین رفتن گونه های خوش خوراک در منطقه خواهند شد. لذا چگونگی استفاده از مراتع و بهره برداری از آن توسط عشایر منطقه باید کنترل شده و از طریق برنامه ریزی مشخص و هدایت شده مورد استفاده قرار گیرد.

مسائل اقلیمی و آب و هوایی منطقه که در ناحیه خشک و نیمه بیابانی، میزان بارندگی و ریزشهای جوی بسیار محدود و ناچیز که از حداکثر ۱۵۰ میلیمتر در سال تجاوز نمی نماید و همچنین وجود بادهای گرم و خشک و طوفانهای منطقه که باعث جابجایی ماسه و شنهای روان در منطقه گردیده در تخریب مراتع نقش بسزائی خواهد داشت.

شرایط اقتصادی - اجتماعی حاکم بر منطقه که اکثریت جمعیت آنرا خانوارهای عشایری تشکیل می دهند، و از آن جائیکه معیشت این افراد براساس گله داری و از طریق پرورش و نگهداری دام و آنهم با استفاده از چراگاهها و مراتع طبیعی موجود در منطقه

لیست آبادیهای دشت شاهرخت چشمه بید (۱)

ردیف	نام آبادی	نام دهستان	ردیف	نام آبادی	نام دهستان	ملاحظات
۱	یزدان	شاهرخت	۲۰*	دارج پایین	شاهرخت	شماره های که علامت
۲	یرویز آباد	شاهرخت	۲۱*	کرت آباد	شاهرخت	شماره دارند. نشان دهنده
۳	شاهرخت	شاهرخت	۲۲*	آهنگران	شاهرخت	روستاغایی است که در آنها
۴*	حاجی آباد مقداد	شاهرخت	۲۳	دارج علیا	شاهرخت	جمعیت های عشایری
۵*	بارنجگان	شاهرخت	۲۴	علی آباد	شاهرخت	مکتوب دارند.
۶*	بمرد	شاهرخت	۲۵*	بقرانی	شاهرخت	
۷	احمد آباد دکریا	شاهرخت	۲۶	ولی آباد	شاهرخت	
۸	کلانه کیود	گرفت	۲۷	اردکول	گرفت	
۹*	چاه عمیق (کانهجان)	گرفت	۲۸*	رحیم آباد	گرفت	
۱۰*						
۱۱*	ملکی گرفت	۲۹	محمد آباد	گرتنگ		
۱۲*	چاه اله داد	گرفت	۳۰*	تاجکوه	گرتنگ	
۱۳*	ممت آباد	گرفت	۳۱	محسن آباد	گرتنگ	
۱۴	گرفت	گرفت	۳۲*	حسین آباد خانم	گرتنگ	
۱۵	خونیک پائین	گرفت	۳۳	حاجی آباد	فندخت	
۱۶	چلونک	گرفت	۳۴	سالک آباد	فندخت	
۱۷	بردود	گرفت	۳۵*	آبیز	فندخت	
۱۸	خونیک	گرفت	۳۶*	چشمه بید	فندخت	
۱۹	لونیک	گرفت				
۲۰	تجنود	گرتنگ				

(۱): این جدول با استفاده از نقشه های ۱ و ۱- سازمان نقشه برداری ارتش و اطلس گیتا شناسی تهیه شده که در آن روستاهای موجود در حوضه آبریز دشت چشمه بید شاهرخت مشخص شده است.

نهاده شده است، ضرورت دارد که در چگونگی شیوه تولید و معیشت این عشایر تغییری اساسی صورت پذیرد تا ضمن تحول در میزان درآمد و در واقع افزایش درآمد این خانوارها، از تخریب و تهدید محیط طبیعی نیز کاسته شود. که این مهم از طریق گسترش گونه های خوش خوراک و مقاوم و سازگار گونه های مرتعی در مراتع منطقه ممکن خواهد بود.

به لحاظ اینکه بتوان هم در زندگی دامداران و عشایر منطقه از نظر اقتصادی، اجتماعی بهبود بخشیده و هم از اجرای مفرد و اثرات پایکوبی زبونه کنی و در مجموع تخریب مراتع به نسبت زیادی کاست به نظر می رسد که باید در شیوه بهره برداری از مراتع تجدید نظر نمود. بدین معنی که اولاً بایستی ممیز کاملی از مراتع صورت گیرد و از نظر قانونی و عرفی و شرعی و

فقهی و غیره مسئله مالکیت مراتع در منطقه حل گردد. تا هم حفاظت و نگهداری و هم مسئله بهره برداری مناسب مراتع به وسیله صاحبان مشخص آنها با دلسوزی هر چه تمامتر صورت گیرد. ثانیاً مسئله کوچ نشینی و تحرک دامداران حتی الامکان و با نظر خود عشایر به طریقی محدود گردد. بدین معنی که تحرک و جابجایی مکرر عشایر، نه تنها به لحاظ

جدول شماره (۲) "جدول قلمرو مراتع ییلاقی و فشلاقی زیر کوه" (۱)

ردیف	نام طائفه	تعداد خانوار	محل مراتع ییلاقی	محل مراتع فشلاقی	نام بخش شهرستان	ماه کوچ به ییلاق	ماه کوچ به فشلاق
۱	پهلوی	۸۵	حومه باغچگان و کهنه گله	بارنجگان	زیر کوه - فائن	۱۰/۱۵	۳/۱۵
۲	پهلوی	۷۵	چالو - چاه بنزاد - چاه رکسر	چاه زرد	زیر کوه - فائن	۱/۱	۳/۱
۳	دهمدره	۸۲	چانک - چاه گلیم و حومه	چنه عمیق	زیر کوه فائن	۱/۱	۳/۱
۴	نهانی - دهمدره	۷۰	حومه ملکی - چاه نمده عمیق دهن دو رود	ملکی	زیر کوه - فائن	۳/۱۵	۶/۱۵
۵	پهلوی	۲۰	چاه ذغال - چشمه فوجی	چاه اله داد	زیر کوه فائن	۳/۱۵	۶/۱۵
۶	پهلوی	۷۰	چاه ذغال - چشمه گند و چرب	چاه اله داد	زیر کوه - فائن	۳/۱۵	۱۱/۱۵
۷	براهونی	۲۰	چشمه بید - ریگ یگانه	چشمه بند	زیر کوه - فائن	۱۲/۱	۵/۱۵
۸	پهلوی	۲۱	چاه رود	کرت آباد	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۲/۱۵
۹	پهلوی	۳۵	چاکرکوه	دارج سفلی	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۳/۱۵
۱۰	پهلوی	۲۳	چاگل محمد	همت آباد فراحه	زیر کوه فائن	۱۱/۱۵	۶/۱۵
۱۱	دلاکه	۵۰	حوض سرخ	آهنگران	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۳/۱۵
۱۲	نهانی	۲۳	حوض قلندر	حسین آباد حاتم	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۲/۱۵
۱۳	دلاکه	۷۰	زیر ریگ بلند حوض	ناجکوه	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۲/۱۵
۱۴	دلاکه	۲۰	قلندر سر ریگ	بقرایی	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۳/۱۵
۱۵	نهانی	۵۵	سر ریگ بلند	حسین آباد دلاکان	زیر کوه - فائن	۱/۱	۴/۱۰
۱۶	دلاکه	۴۰	چاه سرگوار	رحیم آباد	زیر کوه - فائن	۱/۱	۲/۱۰
۱۷	دلاکه	۷	یسکوه سرود	آب بهان	زیر کوه - فائن	۹/۱	۲/۱
۱۸	پهلوی - دلاکه	۶۵	بنج جامی - چاه تلخ	سرود	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۱/۱
۱۹	دلاکه	۲۰	سردق	آبیز	زیر کوه - فائن	۱۱/۱۵	۵/۱
۲۰	بار فروش	۳۵	گوشکوه و حومه	چاه باباب	زیر کوه - فائن	۱۲/۱	۵/۱
۲۱	بار فروش	۴۰	ریگ کوه سرخ - دق نیه خرون گوشکوه	چاه شط	زیر کوه - فائن	۱/۱۵	۴/۱
۲۲	پهلوی	۵۵	چاه سیل و حومه	نیگاب	زیر کوه - فائن	۱/۱۵	۳/۳۰
۲۳	پهلوی	۷۰	کلین کوه - گرماب	گرماب	زیر کوه - فائن	۱/۱۵	۳/۳۰
۲۴	بار فروش	۲۰	کند حصار	گردتغ	زیر کوه فائن	۱۲/۱۵	۳/۳۰
۲۵	بار فروش	۲۵	کند حصار	دو چاضی	بیم بلوک فائن	۱/۱	۱/۱
۲۶	پهلوی	۲۵	حاشیه کال شور	خرم آباد	بیم بلوک - فائن	۱/۱	۱/۱
۲۷	پهلوی	۱۰	چاه طای ذینده چاه باباب	خرم آباد	نیم بلوک فائن	۱/۱	۵/۱

(۱) - مقدماتی بر مطالعات اقتصادی - اجتماعی شهرستان آق - ورامند مطرح و برنامه ریزی بهداشتی - درمانی - سال ۱۳۷۰ - ص ۸۲ - ۸

طبیعی صدمات و لطامات جبران ناپذیری را بر مراتع وارد خواهد ساخت، بلکه به لحاظ فرهنگی و اقتصادی نیز چندان به صرفه آنها نخواهد بود. چرا که دامداران کوچ نشینی امکان تعلیم و تربیت فرزندان محدود خواهد شد و مدارس عشایر هم حداکثر بصورت جسته و گریخته حداکثر تا سطح پنجم ابتدائی، آموزشهای نه چندان مناسبی را به فرزندان عشایر داده و از آن پس رد خواهد شد و در نتیجه بچه‌های عشایری به لحاظ فرهنگی و آموزشی بهره مناسبی را نبرده و نهایتاً بی‌سواد و سربار جامعه خواهند بود. از نظر اقتصادی نیز کوچ نشینی آنچنان در آمد قابل قبولی را با توجه به کمبود چراگاهها و کافی نبودن آنها و عدم امکان توسعه گله‌ها برایش در پی نخواهد داشت. لذا پیشنهاد می‌شود که در این منطقه نیز هم چنانکه در اکثر کشورها و مناطق دیگر کوچ نشینی را رها نموده و به رمه گردانی اشتغال می‌ورزند، ضمن اسکان خانواده‌ها، چوپان به همراه گله به ییلاق و قشلاق رفته و دامداری متحرک (نوعی ترانس هومانس) را در دنبال نمایند. گرچه می‌شود که مجتمع‌های دامپروری با تسهیلات بانکی و سایر کمکهای دولتی در مناطق عشایری ایجاد نمود ولی اگر دامداری متحرک و یا همان رمه گردانی را حذف نماییم، مقدار زیادی از مراتع منطقه که حدود ۳۱۵ هزار هکتار می‌باشد بلااستفاده مانده و در نتیجه میلیونها تومان عایدات آنها از بین خواهد رفت که علاوه بر از دست دادن این سرمایه خدادادی، به همین میزان نیز علاوه بر سایر نیازهای دامی باید به خرید علوفه اقدام نماییم و چون در مملکت به مقدار کافی علوفه تولید نمی‌شود در نهایت منجر به خروج ارز و واردات علوفه و جو و غیره از خارج از کشور خواهد گردید. علاوه بر این، زمینها و یا کوههایی که مورد بهره‌برداری دامداران قرار می‌گیرند، معمولاً از نظر کشاورزی شرایط مطلوبی ندارند و عموماً کشاورزی بر روی آنها غیر ممکن بوده و یا اصولاً از لحاظ اقتصادی صرفه ندارد. در حقیقت اگر دامداری متحرک هم نباشد، هیچکس از این مناطق استفاده نکرده و علفهای آن هدر خواهد رفت. ثالثاً: با توجه به گسشرش گونه‌های غیر خوش خوراک از نوع علف شور و گونه‌های خاردار که مورد چرای شتر قرار

می‌گیرد و دیگر احشام کمتر از آن استفاده می‌نمایند و در منطقه این گونه‌ها به وفور یافت می‌شود، پیشنهاد می‌گردد که شترداری را به صورت دامداری متحرک در منطقه توسعه دهند و با ایجاد تسهیلات دولتی و بانکی، دامداران را تشویق به خرید و پرورش شتر از انواع سازگار و مقاوم آن در منطقه بنمایند.

چرا که شتر ضمن اینکه اثرات تخریبی گوسفند و بز را ندارد. بخوبی از گونه‌های فراوان گیاهانی که مورد چرای اینگونه احشام قرار نگرفته و خوشبختانه در منطقه زیاد هم می‌باشد استفاده می‌نماید. رابعاً امکان گسترش مراکز دامپروری در منطقه در کنار دامداری متحرک می‌باشد. که در این خصوص جهاد سازندگی، سازمان عشایر و مراکز دامپزشکی با همکاری با دامداران و در هماهنگی ایجاد تسهیلات بانکی و بهداشتی در منطقه می‌تواند نقش مهمی داشته باشند. بدین معنی که با امکان تعداد زیادی از خانواده‌های عشایر تعداد زیادی از نیروهای فعال و کارآمد آنها که سازگاری و زمینه کار در امور دامی را دارند آزاد می‌گردند، که در صورت در اختیار گذراندن امکانات اولیه مالی و مادی و حمایت‌های معنوی از آنها براحتی می‌توانند به توسعه دامپروری اقدام نموده و درکنار اینها می‌شود یک رشته از صنایع جنبی دامداری مثل کارخانه‌های شیر پاستوریزه، تولید انواع لبنیات، کشتارگاهها، صنایع پوست و چرم سازی، صنایع پشم و ریسندگی و ... را نیز ایجاد نمود. که هم از نظر اقتصادی کمک موثری به مملکت می‌باشد و هم تعداد زیادی از نیروهای آماده به کار در منطقه به اشتغال وا داشته می‌شوند. و نهایتاً اینکه در خصوص مراتع منطقه با یک تقسیم‌بندی می‌توان آنها را به دو دسته عمده بخش کرد. یکی مراتع کویری مثل دق پترگان و توابع آن و دیگری مراتع غیر کویری که سایر بخشهای منطقه را در بر می‌گیرد. در خصوص مراتع کویری، در صورت امکان می‌توان آنها را با توجه به استفاده بی‌رویه که صورت گرفته و دارای وضعیت نامطلوبی که یافته است فرق نمود تا ضمن رسیدگی به آن مجدداً گونه‌های گیاهی در آن رشد و نمو نمایند. و مراتع غیر کویری را هم باید با الگویی متناسب اداره نمود تا مورد تخریب بیشتر قرار نگیرد و بهره‌برداری از آن تحت کنترل دولت و یا ملت به هر طریق که بهتر بود قرار گیرد تا انشاءالله شاهد بهبودی و سرسبزی ر

بهره‌دهی هرچه بیشتر و بهتر این مراتع دریافته‌ای نه چندان دور باشیم. این تنها در منطقه از طریق زندگی نیمه کوچ نشینی و دامداری متحرک و رمه گردانی - ممکن خواهد بود نه با تحرک و کوچ نشینی و چرای مفراط و بی‌رویه که نتیجه آن تخریب روز افزون مراتع می‌باشد.

پی نوشت:

- ۱- دکتر محمد حسین پایلی - مجله جنگل و مرتع شماره ۱۳ بهار ۱۳۷۱. ص ۳۴-۲۷
- ۲- مقدمه‌ای بر مطالعات اقتصادی - اجتماعی شهرستان قائن - واحد طرح و برنامه ریزی جهاد سازندگی خراسان. ص ۳۶-۳۵ سال ۱۳۷۰.
- ۳- منبع قبلی. صفحات ۲۹-۳۵
- ۴- دکتر هادی کریمی - مرتعداری - چاپ چهارم - انتشارات دانشگاه تهران - مرداد ماه ۱۳۶۸ - ص ۲۲۹
- ۵- منبع قبلی - صفحات ۲۴۱-۲۳۹
- ۶- طرح احیاء منابع طبیعی تخریب شده توسط مهاجرین افغانی - منطقه آهنکران - زیر کوه قائن - سال ۶۷-۶۶ صفحات ۲۰-۱۸
- ۷- مطالب این بخش از طریق مصاحبه‌ای که با آقای جعفری مسئول منابع طبیعی قائن صورت گرفته و اطلاعات شخصی فراهم شده است.
- ۸- مطالب این بخش با شرح و تفسیر جدول شماره ۱ بیان گردیده است.

فهرست منابع مورد استفاده

- ۱- دکتر پایلی یزدی - محمد حسین - مرتعداری و کوچ - مجله جنگل و مرتع - شماره ۱۳ بهار ۱۳۷۱.
- ۲- مقدمه‌ای بر مطالعات اقتصادی - اجتماعی شهرستان قائن - سازمان جهاد سازندگی خراسان - واحد طرح و برنامه - سال ۱۳۷۰.
- ۳- دکتر کریمی - هادی - مرتعداری - چاپ چهارم - انتشارات دانشگاه تهران - سال ۱۳۶۸.
- ۴- طرح احیاء منابع طبیعی تخریب شده توسط مهاجرین افغانی - منطقه آهنکران. زیر کوه قائن - سازمان منابع خراسان - سال ۶۷-۱۳۶۶.
- ۵- دکتر کوچکی - عوض و دکتر پایلی یزدی - محمد حسین - سهم مراتع در منابع غذایی دامی خراسان - تحقیقات جغرافیائی - شماره مسلسل ۶ سال دوم شماره ۲ پاییز ۱۳۶۶.
- ۶- دکتر پایلی یزدی - محمد حسین - ترجمه کریمی - اصغر - کوچ نشینی در شمال خراسان - انتشارات آستان قدس - رضوی - سال ۱۳۷۱.
- ۷- منابع و مآخذ عشایر ایران - به کوشش دبیرخانه شورای عالی عشایر ایران - انتشارات شرکت افست - چاپ اول ۱۳۶۶.

- ۸- نقشه‌های ۱ و ۱ - سازمان جغرافیائی ارتش و سازمان نقشه‌برداری و کتنا شناسی.
- ۹- دکتر امان الهی - سکندر - کوچ نشینی در ایران - موسسه انتشارات آگاه - چاپ سوم - ۱۳۷۰.

*